

УДК 4.339.5.012.430“1914/1918”

Андрій Мартинов

д-р. іст. наук, проф., пров. наук. співроб.
Інститут історії України НАН України
01001, Україна, Київ, вул. Михайла Грушевського, 4
E-mail: martynov.andriy15@gmail.com

ПЕРША СВІТОВА ВІЙНА В СУЧАСНІЙ НІМЕЦЬКОМОВНІЙ ІСТОРІОГРАФІЇ: ТЕМИ Й КОНЦЕПТУАЛЬНІ ІДЕЇ ДОСЛІДЖЕНЬ

У статті досліджено тематику й концептуальні підходи німецькомовної історіографії до вивчення передумов, перебігу й наслідків Першої світової війни. Проаналізовано праці, що висвітлюють причини початку Першої світової війни, стан суспільних інститутів в умовах війни, історію фронтів, повсякденне життя на фронті та в тилу, специфіку розвитку військової пропаганди, історичну біографістику, умови післявоєнного мирного устрою. Увагу приділено місцю Першої світової війни в колективній пам'яті німецькомовних народів. Ця війна стала не лише предтечою німецького нацизму, а й зробила надто коротким міжвоєнний період. Тому історіософське осмислення уроків Першої світової війни залишається нагальним завданням міждисциплінарних соціально-історичних досліджень.

Ключові слова: *Перша світова війна, німецькомовна історіографія, повсякденне життя, соціальна історія, військова пропаганда, історична біографістика.*

Andriy Martynov

Dr. of Sciences (History), Prof., Leading Researcher
Institute of History of Ukraine
of the National Academy of Sciences of Ukraine
4, Mykhailo Hrushevskiy Street, Kyiv, 01001, Ukraine
E-mail: martynov.andriy15@gmail.com

WORLD WAR I IN THE MODERN GERMAN HISTORIOGRAPHY: RESEARCH TOPICS AND CONCEPTUAL IDEAS

The article concerns the topics and conceptual approaches of German historiography of World War I. The author analyses research papers focusing on origins of World War I, state of social institutions in war, fronts history,

everyday life on the frontlines and in the rear, specifics of war propaganda, historical biography studies and postwar world. The article also describes World War I place in the collective memory of German-speaking nations. This war not only became the precursor of German Nazism, but also made the interwar period too short. Therefore historiosophical understanding of World War I lessons remains an important task of interdisciplinary socio-historical research.

Keywords: *World War I, German historiography, everyday life, social history, military propaganda, historical biography studies.*

Перша світова війна тривала 1568 днів, тобто чотири роки й три місяці з 28 липня 1914 р. до 11 листопада 1918 р., та коштувала життів понад 10 мільйонів людей, змінивши назавжди перебіг всесвітньої історії. Зрозуміло, що термін «Перша світова війна» почав масово застосовуватись після того, як 1 вересня 1939 р. розпочалася Друга світова війна. Доти часто вживалась назва «Велика війна» або просто «Світова війна». У російській історіографії до 1917 р. ця війна офіційно називалась «Друга вітчизняна війна» (перша вітчизняна 1812 р.), «Велика європейська війна», або «Германська війна».

Світова історіографія Першої світової війни віддзеркалює чимало фактів, які стосуються причин глобального конфлікту, його героїв, «добрих» і «злих» геніїв, зрадників, показують дипломатичні ігри, закулісні інтриги й масштабні бойові дії. Перша світова війна стала переломним етапом в історії європейської цивілізації. Вона відкрила ХХ століття — час масових революційних потрясінь і терору. Це була війна нового типу за кількістю втягнутих до неї держав, чисельністю діючих армій і невідворотністю людських втрат.

Звертаючись до історіографічного аналізу монографій німецьких та австрійських істориків, присвячених історії Першої світової війни, зазначимо, що в загальному масиві цієї наукової літератури, з погляду сучасної світової історіографії, домінують цілком «канонічні» праці. Вони із залученням раніше не відомих документів, як правило, підтверджують сталі концепції причин, перебігу та наслідків Першої світової війни. Набагато менше наукових праць «ревізійністського» напрямку, адже у міжвоєнний період 1919–1939 рр. такий напрямок у німецькомовній історіографії був дискредитований ідеями реваншу німців за поразку в Першій світовій війні.

Умовно «ревізійністськими» можна вважати більшість мемуарів діячів часів Першої світової війни, які характеризуються апологетичним змістом щодо авторів цих творів та звинувачувальним напрямком стосовно супротивників. Звичайно, ретельний аналіз німецькомовної істо-

ріографії (принаймні ФРН й Австрії) вимагає не одного монографічного дослідження, але ми визначаємо формат нашої статті у вигляді огляду лише основних тем і концептуальних підходів до цієї масштабної історичної проблеми.

На наш погляд, у німецькомовній історіографії Першої світової війни можна виділити топ-теми, які структурують концептуальні ідеї досліджень та їхні пріоритети. Насамперед це загальні праці, монографії, присвячені причинам початку Першої світової війни, стану суспільних інститутів в умовах війни, викладенню історії фронтів війни, показу повсякденного життя на фронті та в тилу, з'ясуванню специфіки розвитку військової пропаганди, історичній біографістиці, умовам післявоєнного мирного устрою.

Мета дослідження полягає у висвітленні основних тем і концептуальних підходів німецької та австрійської історіографії до дослідницьких проблем Першої світової війни.

Після двох світових війн у сучасній німецькій історіографії історії Першої світової війни ми не знайдемо апологетичних праць щодо політики Німеччини та Австро-Угорщини. Критиці піддається німецький імперіалізм, який конкурував з британським за місце під сонцем. На цьому тлі інтенсивно розвивалися націоналістичні настрої, оперті на ідеї соціального дарвінізму, які створили ідеологічне обґрунтування «імперіалістичної війни». Німецька «світова політика» від 1898 р. провокує появу Антанти 1904 року. Французи хотіли реваншу за поразку 1871 року. Пропаганда сприяла розгортанню шовіністичних настроїв та гонки озброєнь¹.

Убитий 28 червня 1914 р. спадкоємець австро-угорського трону Франц Фердинанд, вважається, не виключав розширення прав слов'янських народів та створення Сполучених Штатів Великої Австрії². Домінантною стає тенденція представляти роль Великої Британії у розв'язанні Першої світової війни принаймні не менш важливою, ніж німецьку. Адже Англія була стурбована тим, що Бельгія могла стати зручним плацдармом для організації німецького десанту на «Туманний Альбйон». Поки йшлося про Сербію, 99% англійців не хотіли воювати, а у випадку з німецьким вторгненням до Бельгії 99% були за війну. Тому французи не мали сумніву, що отримають британську допомогу в разі порушення німцями нейтралітету Бельгії³.

Дискусійним питанням в історіографії Першої світової війни є пояснення кульбیتів російської зовнішньополітичної орієнтації. Німецькі історики звертають увагу на перманентне погіршення німецько-російських відносин упродовж 1900–1914 років. Проте наголошується на наявності опозиції планам війни проти Німеччини в союзі з Антантою.

У лютому 1914 р. колишній міністр внутрішніх справ Російської імперії П. Дурново надіслав записку на ім'я імператора Миколи II, в якій точно спрогнозував наслідки війни. На його думку, життєві та економічні інтереси Росії і Німеччини не суперечать одні одним. Навіть гіпотетична перемога над Німеччиною відкриває перед Росією вкрай неприємні перспективи. Війна вимагатиме величезних витрат, а здобути можна буде лише Познань, Східну Пруссію, Галичину й турецьку Вірменію, які населені переважно вороже налаштованими щодо Росії народами.

Розорена та переможена Німеччина буде нездатна компенсувати Росії військові витрати. Натомість союзники по Антанті зажадають від Росії виплат за військовими боргами. Адже Росія більше їм не буде потрібна, а її послаблення вигідне як Британії, так і Франції. У разі програної війни Росією або Німеччиною неминучими стануть революції, які охоплять кожна з цих держав⁴. Фактично це був надзвичайно точний історичний прогноз, який здійснився у форматі нацизму й більшовизму.

Вже понад тридцять років дослідження історії зовнішньої політики кайзерівської Німеччини зосереджуються на проблематиці спадковості «курсу Бісмарка» і його ревізії у вигляді «курсу імператора Вільгельма». Зокрема, це стосується підтримання балансу сил у Європі та зміцнення німецько-російського союзу⁵. Після возз'єднання Німеччини 1990 р. не менша провина за зрив цього союзу покладається на російську імперську політику⁶. Нові аспекти, які знаходять відображення у сучасній німецькій історіографії, стосуються аналізу помилок кайзерівської верхівки в процесі прийняття рішень щодо готовності Німеччини до великої війни⁷. Зокрема, звертається увага на недосконалість інституційної системи прийняття владних рішень не лише у сфері внутрішньої, а насамперед зовнішньої політики кайзерівської Німеччини⁸. Ці помилки передусім стосуються неадекватної оцінки самодостатності Троїстого союзу⁹.

Комплекс зазначених неправильних рішень та інституційної недосконалості владних механізмів кайзерівської Німеччини, на думку Ф. Фішера, спричинив формування амбіційних цілей участі в Першій світовій війні¹⁰. Через тридцять років після першої публікації монографії Ф. Фішера, 1994 р. автори колективної праці з історії Першої світової війни за редакцією В. Міхелки запропонували при аналізі причин початку Першої світової війни зважати на кризу всієї тодішньої європейської системи міжнародних відносин¹¹.

Загалом аналіз причин поразки Німеччини в Першій світовій війні став топ-темою багатьох досліджень уже у веймарській Німеччині. Крах кайзерівської імперії дискредитував попередні історіографічні концепції. Проте радикального розриву з минулим у 1918–1945 рр. не відбулось. Домінантною ідеєю було відновлення «національної самосвідомості» як

передумови відродження зовнішньої могутності й внутрішньої стабільності німецької держави.

До Другої світової війни німецька історіографія залишалась переважно академічною. Вплив істориків виходив за межі університетських аудиторій, де вони готували вчителів гімназій. Чимало німецьких істориків брали участь у проекті Міністерства закордонних справ Німеччини, яке впродовж 1922–1927 рр. видало 40 томів (54 книги) дипломатичних документів під назвою «Велика політика європейських кабінетів (1871–1914)». Загалом опубліковано близько 16 тисяч дипломатичних документів, покликаних довести невинуватість кайзерівської Німеччини у розв'язанні Першої світової війни¹².

1933 р. німецький ліберальний історик Г. Онкен (1869–1945) видав два томи дипломатичної передісторії світової війни, які включали практично всі опубліковані на той час документи німецьких і британських архівів. Головним винуватцем Першої світової війни Г. Онкен вважав російський націоналізм і панславізм¹³. За примирення з Великою Британією виступав інший ліберальний історик Е. Бранденбург (1868–1946). У монографії «Від Бісмарка до світової війни» він засудив хаотичну та недалекоглядну зовнішню політику Німеччини¹⁴. На його думку, до Першої світової війни призвели суперечності великих держав, їхня боротьба за сфери впливу й колонії. Е. Бранденбург переконував читачів, що зовнішня політика кайзерівської Німеччини загалом була миролюбною, якби це було не так, то кайзер розпочав би війну під час балканської кризи 1909 р. за більш сприятливих обставин, аніж 1914 року. Не менш важливою причиною Першої світової війни Е. Бранденбург уважав протиріччя між застарілими європейськими кордонами та національним принципом державотворення. Внаслідок цього найбільшою помилкою для кайзерівської Німеччини була підтримка нею імперських Австро-Угорщини й Туреччини, які домагалися збереження панування над колонізованими народами.

Німецьким історикам консервативно-націоналістичної орієнтації простіше було пристосуватись до ідеології націонал-соціалізму, хоча до 1933 р. більшість з них обережно ставились до А. Гітлера. 1935 р. нацисти розпустили «Імперську історичну комісію» та створили «Імперський інститут історії нової Німеччини». Натомість німецькі історики, які емігрували з нацистського рейху, відвертіше критикували відмову від демократії і лібералізму. В умовах Другої світової війни німецькі історики намагались осмислити досвід Першої світової війни, аби уникнути її помилок. Повною мірою це зробити не вдалось. Г. Ріттер (1888–1967) у монографії «Держава сили й утопія», перевиданій міністерством пропаганди 1943 року, зайняв чітку антибританську позицію¹⁵.

Крах нацизму 1945 р. дискредитував історичні концепції першої половини ХХ століття. 1946 р. патріарх німецької історіографії Ф. Мейнеке (1862–1954) опублікував монографію «Німецька катастрофа»¹⁶. На основі досвіду двох поспіль поразок Німеччини у світових війнах Ф. Мейнеке закликав відмовитись від прусського мілітаризму та сміливіше переорієнтуватись із германізму на європеїзм. 1947 р. створено Мюнхенський інститут сучасної історії, спрямований на пріоритетність досліджень націонал-соціалізму. Його студії зорієнтовані на період від закінчення Першої світової війни до утворення 1949 р. двох німецьких держав.

Відповідно до теоретико-методологічних критеріїв німецька історіографія після 1945 р. розвивалась у трьох основних напрямках. Перший — це прихильники класичного німецького історизму, які розуміють історію як науку про дух. Другий напрям — це прибічники соціального підходу до історії, які зосереджуються на дослідженні не окремих подій та явищ, а суспільних структур і масових процесів. Третій напрям німецької історіографії пов'язаний із позиціями діалектично-матеріалістичних підходів.

У першій половині 1970-х рр. сформувалась соціально-критична школа в німецькій історіографії, адепти якої ратували за радикальне методологічне оновлення теоретичних засад історії. Поняття соціальної історії необхідно тлумачити таким чином, аби не відмовитись від дослідження подій і ролі особистостей.

Згаданий вище фрайбурзький професор історії Г. Ріттер, досліджуючи сучасну військову історію Німеччини, переконував, що до 1914 р. німецька зовнішня політика не мала експансіоністських цілей. Пангерманські ідеї завоювали популярність, на його думку, лише в період Першої світової війни внаслідок радикального розриву з прусською консервативною традицією¹⁷.

Відхід від традиційного тлумачення ролі кайзерівської Німеччини у розв'язанні Першої світової війни здійснено в монографії гамбурзького професора Ф. Фішера «Ривок до світового панування» (1961). Автор звинуватив кайзерівську Німеччину у свідомому розпалюванні Першої світової війни. На його думку, союз юнкерської аристократії і промислової еліти став нездоланною перешкодою на шляху лібералізації і демократизації Німеччини. Однак імперію загубили ті самі соціально-політичні сили, які 1871 р. її створили.

Поворот до соціальної історії у західнонімецькій історіографії пов'язаний із гейдельберзьким професором В. Конце (1910–1986). Поєднати теорію та емпірику вдалось Ю. Коккі в монографії «Класове суспільство у війні. Німецька соціальна історія 1914–1918». Автор показав, як у період Першої світової війни всередині юнкерсько-буржуазного блоку відбулась

перестановка сил на користь промислової еліти, яка відсунула юнкерську аграрну аристократію на другий план. Під впливом індустріальних магнатів опинились не тільки органи цивільного управління в рейху, а й верховне командування армією, яке спільно з промисловцями розробляло методи державного регулювання економіки. Однак принципових змін у політиці німецьких правлячих кіл, яка заперечувала необхідність назрілих реформ, все одно не відбулось. Це послаблювало тилове господарство та армію. У підсумку, зробив висновок Ю. Коккі, еліти Німеччини, а не революція, відповідальні за моральне розкладання армії. Відмовившись від соціальних реформ, кайзерівська еліта втратила суспільну довіру. Революція 1918 р. стала наслідком не програної війни, а логічним підсумком кризи, яка розвивалася по висхідній лінії від класових протиріч до соціального напруження й революційної кризи¹⁸.

Перша світова війна цілком слушно розглядається в сучасній німецькій історіографії як епохальна катастрофа європейської цивілізації. Крах Німецької, Російської, Австро-Угорської та Османської імперій спричинив поширення національних демократій¹⁹.

Чимало німецьких юнаків 1914 р. вирушали на поле бою з уявленням, що війна — це щось величне, дивовижне. План начальника німецького генерального штабу в 1891–1905 рр. А. фон Шліффена передбачав захоплення Парижа на 39-й день війни, капітуляцію Франції на 42-й день війни. Після цього вся міць німецької армії мала бути повернута проти Росії²⁰. Незапланований перебіг подій на фронтах суперечив планам генералів. Вище командування Антанти та Четверного союзу планували короткочасну наступальну війну. Проте сплановані удари обох сторін були зведені нанівець одними й іншими. Після відчутних людських втрат супротивники втягнулися в нудну окопну війну. Розвиток бойової техніки в ті часи, принаймні до 1917 р., більше сприяв обороні, аніж наступальним діям. Унаслідок того, що в Першу світову війну вступили Сполучені Штати Америки, котрі, як і Велика Британія, остерігалися панування Німеччини на Європейському континенті, у Німеччини зник будь-який стратегічний шанс виграти війну. Незабаром вона вичерпала свої сили й була переможена²¹.

Кайзер і німецькі князі втратили свої трони. Військова поразка вільгельмівського істеблішменту знайшла логічне продовження у поразці всередині країни. Кінець старого режиму й потрясіння всередині країни після програної війни збільшили шанси на владу колишніх відчужених соціальних груп. Революція в Німеччині 1918 р. спричинила появу в колишньої еліти уявлень про те, що панування соціальних груп, які розглядалися як соціально нижчі, означає приниження Німеччини. Німецький офіцерський корпус як замкнена каста після усунення від влади

кайзера залишався цілком дієздатним. Вище армійське керівництво почувалося відповідальним за недоторканність держави. Вони й створили кістяк вільних корпусів, які придушили робітничі заворушення²².

Гострі міжнаціональні протиріччя були характерними для армії Австро-Угорської імперії. Особливо сильно вони проявлялися між чехами й німцями, угорцями й словаками, угорцями й румунами, угорцями й сербами, хорватами й сербами, поляками й українцями. Ці суперечності підживляли боєздатність австро-угорської імперської армії. Тому Австро-Угорщина, незважаючи на вищий рівень економічного розвитку та освіти, загалом за рівнем боєздатності не перевищувала російську армію²³.

Цікаві узагальнення доробку німецькомовних істориків, які вивчають історію Першої світової війни, подано у четвертому виданні Енциклопедії Першої світової війни за редакцією Г. Хіршфельда²⁴. У зазначеній праці подається розлога інформація про цілі учасників Першої світової війни. Велика Британія домагалася знищення німецького флоту, обмеження можливостей німецької промисловості, сподівалась відібрати німецькі колонії. Німеччина своєю чергою також планувала послабити британський флот, надалі домогтися рівноправ'я з Британією у військово-морських справах, відкрити доступ німецьким товарам до британських і французьких колоній, відібрати у Росії Польщу. Французи сподівались на реванш за поразку у війні 1870–1871 рр., домагались повернення Ельзасу й Лотарингії, встановлення контролю за лівим берегом Рейну, розчленування німецьких колоній. У випадку розділу Османської імперії Франція претендувала на Сирію, Ліван і Кілікію. Російська імперія сподівалась у разі перемоги зміцнити свої позиції у Європі та на Близькому Сході, анексувати німецьку та австрійську частини Польщі, Східну Галичину, Закарпаття й Буковину, Чорноморські протоки включно з Константинополем, турецьку Вірменію.

Утім, навіть у разі закриття Проток російський зерновий експорт не зазнавав би великих збитків, позаяк вивезення зерна здійснювалось переважно на іноземних кораблях. Офіційний Петербург планував розчленувати Османську імперію, але не мав чіткого погляду на долю Австро-Угорської імперії. Австро-Угорщина мала намір покарати Чорногорію і Сербію за антиавстрійську політику, сформувати триєдине Австро-Угорсько-Польське королівство. Італія розраховувала пожитися за рахунок австро-угорських балканських земель та відібрати в Османській імперії Смирну. Японія сподівалась захопити всі тихоокеанські німецькі колонії та встановити японську гегемонію в Китаї. Війна розпочалась не з якоїсь однієї причини, а з усіх причин відразу.

На думку відомого німецького історика міжнародних відносин Херфріда Мюнклера, Перша світова війна була результатом існування багато-

полюсного світу 1914 р., де існувало декілька рівновеликих центрів сили, які врівноважували один одного, але вся система перебувала в стані нестійкої рівноваги двох військово-політичних коаліцій — Троїстого союзу та Антанти²⁵.

У сучасній німецькій історіографії Першої світової війни значна увага приділяється дипломатичним таємницям утворення Троїстого альянсу між Німеччиною, Австро-Угорщиною та Італією 1882 року. Хоча Італія цей альянс залишила, переорієнтувавшись на Антанту, 1914 р. до нього приєдналась Османська імперія, а 1915 р. — Болгарія, які перетворили союз континентальних держав на Четверний²⁶.

У липні 1914 р. кайзерівська Німеччина та Австро-Угорщина розпочали азартну гру, яка дуже швидко набула власної логіки та вийшла з-під контролю гравців. Серби погодились на всі вимоги австро-угорського ультиматуму за винятком допуску на свої території для розслідування вбивства Франца Фердинанда австрійської поліції. Ступінь впливу шовіністичної пропаганди засвідчує приклад засновника психоаналізу З. Фрейда, який після ультиматуму Белграду «вперше пишався, що він австрієць»²⁷. Загалом, аналізуючи причини початку Першої світової війни, більшість німецькомовних істориків схиляються до визнання комплексного впливу низки політичних, економічних, соціально-психологічних факторів, які й спровокували цю катастрофу Європейської цивілізації.

Значний тематичний комплекс історіографії становить військова історія Першої світової війни. Зокрема, йдеться про історію фронтів Першої світової. У Німеччині в 1914–1918 рр. було мобілізовано до війська 13,3 млн. чоловіків, у Австро-Угорщині 9 млн., Туреччині 1,6 млн., Болгарії 1,2 млн., тобто загалом на боці сил Центральних держав воювали 25 млн. солдат, яким протистояли 15 млн. мобілізованих російських солдат, 8,2 млн. (з колоніями) мобілізованих французів, 9,5 млн. британців (включно з домініонами), 5,2 млн. італійців, 1,5 млн. бельгійців, румунів і сербів, США мобілізували 3,9 млн. солдат, тобто загалом на боці Антанти було 45 млн. солдат. 1918 р. 29 країн воювали проти кайзерівської Німеччини на боці Антанти²⁸.

Позиційна війна з використанням зброї масового ураження, «штурмових батальйонів» спричинила значні людські втрати як на східних, так і на західних фронтах²⁹. Як і передбачав план Шліффена, після початку війни Німеччина зосередила зусилля на Франції. Лише 16 серпня 1914 р. німецькі війська взяли бельгійський Льєж. На початку битви на Марні в районі Верден — Париж німецькі й французькі сили були приблизно однаковими. Крах плану Шліффена обумовлений недооцінкою сил французів і британців, їхньої здатності, користуючись малою протяжністю

лінії фронту та добре розвинуеною мережею сполучень, швидко передислокувати війська на ділянки фронту, де виникали загрози. Російський наступ на Західному фронті відволік Восьму німецьку армію, яка мала бути перекинута на завоювання Парижа³⁰.

21 лютого 1916 р. обстрілом німецькою артилерією французьких позицій розпочалась Верденська битва. Командувач французької армії Жоффр наказав будь-якою ціною втримати німецькі війська на правому березі р. Маас. До Вердена були спрямовані резерви на чолі з генералом Ф. Петтенном. До червня 1916 р. німці так і не оволоділи всіма французькими фортами³¹. 1 липня 1916 р. розпочався англо-французький наступ на р. Сомма. Німецький натиск на Верден був послаблений. Після вступу у війну на боці Антанти Румунії французи до кінця грудня 1916 р. повернули собі всі раніше втрачені позиції. 15 вересня 1916 р. у битві на р. Сомма англійці вперше використали танки³².

Не менш масштабні бойові дії розгортались на Східному фронті. У березні 1916 р. російська армія атакувала німців на р. Нарочь, але ніяк не вплинула на перебіг Верденської битви. У червні–липні 1916 р. було здійснено Брусиловський прорив³³. Проте розвинути успіх російські війська не змогли через структурні проблеми неготовності до війни. Утім, Брусиловський прорив посприяв входженню у війну на боці Антанти Румунії, якій були обіцяні Трансільванія, Буковина та Банат. Німецька дослідниця Л. Майерхофер аргументовано доводить, що зважаючи на румунський фактор, Брусиловський прорив став кроком до стратегічної поразки Росії³⁴. Погано підготовлена румунська армія, зазнавши потужних ударів від німецьких, австрійських, болгарських і турецьких військ, швидко перейшла під захист Росії, якій довелося взяти на себе тягар захисту Румунського фронту³⁵.

Значну увагу німецькі дослідники військової історії Першої світової війни приділяють перебігу подій на Балканах. Зокрема, наголошується, що англійські й французькі війська без згоди Греції висадились у Салоніках, де відкрили фронт. Однак це порушення грецького нейтралітету не завадило їм паплюжити Вільгельма II за порушення нейтралітету Бельгії. 1916 р. у Салоніках було створено тимчасовий уряд Греції, а в Афінах залишався король Костянтин, якому англійці й французи оголосили блокаду. У підсумку в 1917 р. в Росії революційні настрої ґрунтувались на ідеї виходу країни з війни, а в Греції навпаки революціонери виступали за оголошення війни німцям і туркам³⁶.

Еліти Османської імперії добре розуміли, що російські та британські імперіалісти планують поділити її території, тому Німеччина видавалась природним союзником. Дипломатично німецько-турецький союз був оформлений 2 серпня 1914 р., а за тиждень у Чорноморські протоки

прибули німецький лінійний крейсер «Гебен» і легкий крейсер «Бреслау»³⁷.

У разі перемоги над Антантою Османська імперія розраховувала на повернення островів Архіпелагу, втрачених на користь Греції за результатами Першої балканської війни. Більш масштабний геополітичний проект Османської імперії був пов'язаний із об'єднанням під імперським османським правлінням усіх тюркомовних народів. В міру затягування бойових дій значення Туреччини для Німеччини тільки зростало. Вона не лише відволікала значні військові сили Росії і Британії, а й закривала Чорноморські протоки.

Важливий розділ військової історії Першої світової війни становлять військово-морські битви. 2 листопада 1914 р. Велика Британія оголосила Північне море районом бойових дій, що означало фактичну військово-морську блокаду Німеччини. У відповідь німецькі підводні човни почали топити британські торговельні судна³⁸. У січні 1915 р. британське Адміралтейство дозволило британським торговельним судам використовувати прапори нейтральних держав, включно зі США. Натомість Німеччина оголосила британські територіальні води зоною бойових дій. Німецькі моряки підводного флоту розглядалися у західнонімецькій історіографії раннього періоду існування ФРН як військова еліта³⁹. Утім, втрата ними військово-морського шифру значною мірою спростила роботу англійському військово-морському флоту в роки Першої світової війни. 7 травня 1915 р. німецький підводний човен потопив судно «Лузитанія» з американськими громадянами на борту. 2009 р. водолази знайшли на човні боєприпаси, які призначались англійській армії. У лютому 1917 р. Німеччина оголосила необмежену підводну війну⁴⁰.

Детально в німецькій історіографії розглядаються події на Східному фронті. Зобов'язання Росії розпочати бойові дії проти Німеччини на 15-й день мобілізації стало роковим для всієї воєнної кампанії 1914 року. Залізна колія в Східній Пруссії була вужчою за російську, внаслідок чого ешелони з боєприпасами не дійшли до фронту. Командування російської армії не шифрувало комунікації. Попри загибель російських армій у Східній Пруссії, вони врятували Париж, на який наступали німецькі армії. Відтоді Німеччина була вимушена вести війну на два фронти, не маючи стратегічної перспективи перемоги⁴¹.

Хоча війна втрачала популярність у російському суспільстві, в Італії була інша ситуація. За вступ Італії у Першу світову війну на боці Антанти агітували на той час соціаліст Б. Муссоліні та поет Габріеле д'Анунціо⁴². Зрештою, 23 травня 1915 р. Італія вступила у війну, проте Німеччині вона оголосила війну лише 27 серпня 1916 р., хоча на австрійсько-італійському фронті 1915 р. воював німецький альпійський корпус⁴³. З весни 1918 р.,

незважаючи на ліквідацію Східного й Румунського фронтів, чисельність німецької армії скорочувалась через вичерпаність людських ресурсів, тим часом як сили армій Антанти збільшувались під впливом вступу США у війну⁴⁴.

Переважно в контексті соціальної історії розглядається в німецькомовній історіографії Першої світової війни розвиток суспільних інститутів. Причому масштаб досліджень є різноманітним: від локальної історії до загальнонаціональної. Яскравим прикладом локальної історії є монографія Р. Чікерінга «Фрайбург у Першій світовій війні. Тотальна війна і міська повсякденність» (2009). Автор показав, як змінювались настрої та буття жителів цього міста впродовж усієї війни⁴⁵. Б. Ціманн проаналізував військовий досвід баварських цивільних у ширшій хронологічній перспективі 1914–1923 років⁴⁶. Н.Бюпре розглядає соціальну травму «Великої війни» у ще більшому хронологічному періоді 1918–1933 років⁴⁷.

Натомість Дж. Фельдман підняв своє дослідження на загальнонімецький рівень та показав взаємозв'язок індустріального мілітаризму зі становищем німецького робітничого класу⁴⁸. С.Брюндель доводить, що ідеал «народного співтовариства», який розквітнув за часів Третього рейху, тісно пов'язаний із пангерманською «ідеєю 1914 року»⁴⁹. Значну роль у цій шовіністичній мобілізації німецького суспільства відіграли німецькі інтелектуали⁵⁰.

На початковому етапі війни ці настрої охопили навіть доти інтернаціонально налаштованих соціал-демократів⁵¹. Утім, Т. Райтель у своїй монографії довів, що подібне «диво» було властиве не лише німецькому, а й французькому суспільству⁵². У контексті історії жіноцтва Ю. Даніель показала професійний, родинний і політичний життєвий досвід працюючих жінок у військовому суспільстві⁵³.

Окремим напрямком студій у форматі соціальної історії є дослідження повсякденного життя на фронті. Внутрішній ресурсний потенціал Німецької імперії був підірваний уже взимку 1916–1917 років. Жінки матеріально вмотивовані до роботи на підприємствах. «Дітьми війни» були майбутні нацисти А. Ейхман, Р. Гейдріх⁵⁴.

Німецький історик К.Яр у хронологічній динаміці порівняв статистику дезертирства в німецьких і британських збройних силах. На широкому фактологічному матеріалі автор показав, що особливо рівень дезертирства у німецькій армії збільшився у серпні 1918 року⁵⁵.

Узагальнили досвід фронтової повсякденності німців у своїй монографії Б. Ульріх та Б. Ціманн. Ці автори з'ясували, як погіршувалось соціальне самопочуття солдатів кайзерівської Німеччини від 1916 р. до осені 1918 року⁵⁶. У монографії С. Брандт досліджено динаміку місць

пам'яті на західному фронті Першої світової війни⁵⁷. Найкраще соціальні настрої солдатів висвітлені у листах з фронту. Цей епістолярний жанр представлений у монографії Ф. Шуманна. Показово, що погіршення соціального самопочуття не могла приховати навіть військова цензура⁵⁸.

Інструмент військової цензури використовувала військова пропаганда. Вибудовування німецької машини пропаганди, яка розквітла в Третньому рейху, набирало обертів уже в роки Першої світової війни⁵⁹. Добровільними помічниками структур військової пропаганди були патріотично налаштовані німецькі інтелектуали⁶⁰.

Шеф німецької розвідки у 1913–1919 рр. В. Ніколаї організував систему збирання та аналізу військової і політичної інформації з країн-конкурентів Німеччини. Він до 1914 р. вважав, що шпіонаж є війною у мирний час та має забезпечити ефективну та якісну підготовку до німецької перемоги у миттєвій війні, коли супротивники не встигнуть розгорнути всі свої ресурси. До речі, документи німецької військової розвідки часів Першої світової війни до рук союзників по Антанті не потрапили й не були опубліковані. Після Другої світової війни, перебуваючи в Бутирській в'язниці, В. Ніколаї писав аналітичні мемуари на замовлення Й. Сталіна, у яких головними рисами розвідника назвав здоровий глузд та обережність⁶¹.

Військова пропаганда обох воюючих сторін ретельно описувала військові злочини один одного. Немає сумнівів, що німці здійснили низку військових злочинів, як на Західному, так і на Східному фронтах, але пропаганда країн Антанти надала описам цих злочинів фантастичні подробиці⁶². Ряд репресій з боку російських військ у Східній Пруссії виправдовувались реальною партизанською війною, яку вело місцеве німецьке населення⁶³. До 1914 р. поняття «пропаганда» найчастіше отожднювалось з рекламою⁶⁴. Війна спровокувала конфлікт культур германського і слов'янського світів.

У кайзерівській Німеччині армія була зразковим соціальним інститутом. 18 листопада 1919 р. Пауль фон Гінденбург дав покази комітету з розслідування причин поразки Німеччини у Першій світовій війні. На його думку, «здорове ядро армії — невинувате». Генерал навів висловлення шефа британської військової місії генерал-майора Мелькольма в бесіді з Е. Людендорфом, який пожалівся йому на недостатню підтримку німецького флоту в останній рік війни. На що Мелькольм поставив питання: «Ви вважаєте, що вам було завдано удару в спину?». Так виникла легенда про удар кинджалом у спину (Dolchstoßlegende)⁶⁵.

Кадрова російська армія була вибита війною за перші півроку боїв. Звертає на себе увагу слабкість військової пропаганди в російській армії та швидке вичерпання патріотичних настроїв, які були характерними для

літа 1914 року. Підготовка російських резервістів була значно гіршою за німецьку. Розрив у цьому кадровому компоненті війни був набагато більшим, ніж між рівнями підготовки кадрових військ Росії і Німеччини. За всю історію Першої світової війни лише в битві під Гумбіненом (Східна Пруссія) втрати російської армії були трохи меншими за німецькі. Найвідоміші німецькі пацифісти К. фон Осецький (1899–1938) та К. Тухольський (1890–1835), які представляли ліворадикальний пацифізм, наголошували, що «солдати — це вбивці»⁶⁶.

Після поразки восени 1914 р. у Східно-Прусській битві російська пропаганда поширювала інформацію про те, що дві російські армії, які були розбиті в Східній Пруссії, врятували союзників у битві на Марні. Однак така військова пропаганда лише більше переконувала рядових солдатів російської армії та решту населення в тому, що вона воює за чужі Росії інтереси, що опосередковано готувало революцію 1917 року. Тож будь-яка пропаганда є лезом, гострим з обох боків.

У контексті студій глобальної історії у сучасній німецькій історіографії досліджується колоніальне питання часів Першої світової війни. 11 листопада 1914 р. турецький султан оголосив джихад (священну війну проти невірних), але лише Великій Британії, Франції та Росії. Закриття Чорноморських проток Російській імперії не могла компенсувати навіть перемога над османами під час Саракамишської операції наприкінці 1914 — на початку 1915 років. З метою постачання ресурсів від союзників по Антанті Мурманську залізницю будували вже у роки війни, а постачання через Владивосток обмежувалось низькою пропускнуою спроможністю Транссибірської залізної дороги⁶⁷. Утім, кайзерівській Німеччині, воюючи в Європі та на Близькому Сході, важко було утримати свої колонії в Азії та Східній Африці⁶⁸.

Попри жорстку конкуренцію, до лютого 1917 р. США постачали Німеччині продовольство й дефіцитну сировину. Лише вступ США у Першу світову війну 6 квітня 1917 р. зробив жорсткішою морську блокаду Німеччини. Хоча європейські нейтральні країни перепродавали Німеччині товари, які вони купували у США⁶⁹.

23 серпня 1914 р. Японія оголосила війну Німеччині. Росія після цього могла перекидати сибірські корпуси в Європу, не боячись японської загрози. Японія повернула Росії два броненосці, захоплені у війні 1904–1905 рр., та постачала зброю й боєприпаси. Японці швидко оволоділи німецькими концесіями в Китаї⁷⁰.

Звертає на себе увагу німецька історична біографістика періоду Першої світової війни. Мемуарна література учасників подій з німецького та австрійського боків відображає буденність Першої світової війни як «згори», тобто зі стратегічного військово-політичного погляду, так і

«знизу», крізь призму повсякденних переживань безпосередніх учасників кривавих подій. Начальник німецького генерального штабу 1914 р. Е. фон Фалькенгайн згадував, що події на Марні та в Галичині відклали завершення війни німецькою перемогою на невизначений час⁷¹. Більш вдалим продовження військової кар'єри в політиці є приклад П. фон Гінденбурга. Поразка в Першій світовій війні сконцентрувала на його особі ностальгію за звитягами війни та надії на краще майбутнє⁷².

Військові завжди «переграють» свій досвід попередніх війн. Заочна дискусія між німецькими та французькими командувачами часів Першої світової війни була представлена в німецькій історіографії від часів Веймарської республіки. Ж. Клемансо, аналізуючи битву на Марні, закликав не пояснювати успіх французької оборони, який дав Франції у кінцевому підсумку стратегічну перемогу, лише як результат оперативнотактичних факторів. В основі перемоги на Марні був високий моральний підйом французького війська⁷³. Солідарність з оцінками досвіду Першої світової війни, представленого в спогадах Ж. Клемансо, демонстрував маршал Ф. Фош⁷⁴.

Більш емоційно досвід Першої світової війни переживали німці, як сторона, що її прогнала. У цьому сенсі яскравим прикладом є мемуари Е. Людендорфа, Х. фон Мольтке та А. Тірпіца, В. Гренера⁷⁵. Перекласти відповідальність за поразку в Першій світовій війні на військових намагалася плеяда німецьких канцлерів кайзерівських часів та монархічні особи⁷⁶.

У німецькій історичній біографістиці Першої світової війни репрезентовано погляд на війну рядових солдат. У монографії В. Ветте представлена «військова історія знизу»⁷⁷. Крім того, досить розлогою є історіографія біографій німецьких військових льотчиків часів Першої світової війни. Перший німецький ас (за збиті літаки малювали тузів — фр. as) М. Імельман загинув 18 червня 1916 року. Барон Манфред фон Ріхтгофен став асом Першої світової війни, збивши понад 80 літаків супротивника. Перший літак він збив 17 вересня 1916 р., а в бою 21 квітня 1918 р. під Морланкуром був смертельно поранений канадським льотчиком У. Мем⁷⁸. Загалом ці праці дають можливість побачити всю трагічність персонального досвіду війни.

Устрій післявоєнного миру становить ще одну важливу тему німецької історіографії Першої світової війни. Впродовж 1915–1916 рр. здійснювались дипломатичні спроби знайти компроміс заради сепаратного миру Німеччини з Росією. Німці вимагали залишити за собою Царство Польське та прибалтійські провінції Російської імперії. Росії обіцяли значну частину Східної Галичини, долю прибутків від експлуатації Багдадської залізниці, острів при вході до Дарданелл, де Росія мала право побудувати

військово-морську базу. Однак компроміс було зірвано, надто серйозні політичні сили в Росії та країнах Антанти були проти такого сепаратного миру⁷⁹.

7 травня 1919 р. веймарська Німеччина отримала ультиматум Антанти. 28 червня 1919 р. було підписано Версальський мирний договір, який усю провину за початок війни поклав на Німеччину. Вона мала виплачувати союзникам 152 млрд. золотих марок репарацій до 1949 року⁸⁰. Протириччя між новоутвореними державами, збереження промислового потенціалу Німеччини та її упосліджене становище робили нову війну досить вірогідною⁸¹.

Навіть Брест-Литовський мир не врятував Австро-Угорщину⁸². Зрештою, 10 вересня 1919 р. у Сен-Жермені було підписано мирний договір з Австрією. Відень визнав незалежність Чехословаччини, Угорщини, втрачав значні території на користь Королівства Сербів, Хорватів, Словенців, Італії та Румунії⁸³. 1922 р. репарації Австрії відклали на 20 років⁸⁴.

Нації-учасниці Першої світової війни зробили свій конфлікт мірилом долі людства. Це також була перша війна з масовою мобілізацією в тому сенсі, що в конфлікт було втягнуте все населення. І хоча в багатьох країнах до демократії вперше дійшло лише по закінченні цієї війни, вона також була першою війною демократичної доби всесвітньої історії. Тривала війна погіршила соціальне становище широких прошарків населення в усіх європейських країнах. У більшості з них склалась революційна ситуація. «Брюквена зима» 1916–1917 рр. у Німеччині коштувала життя 700 тисяч чоловік у голодному й холодному тилу. Військові можливості Німеччини були вичерпані до осені 1918 року⁸⁵.

У контексті вивчення досвіду післявоєнного врегулювання досліджується вплив підсумків Першої світової війни на зародження націонал-соціалізму. Успіх Гітлера, особливо згоду союзників на переозброєння Німеччини, розглядають як наслідок російської революції 1917 р., намагання не допустити примару більшовизму до Європи⁸⁶. Поразка Німеччини в Першій світовій війні дискредитувала чимало традиційних на той час історіографічних концепцій. Проте радикального розриву з минулим упродовж 1918–1945 рр. не відбулось. Навпаки лунали заклики до відродження національної свідомості як передумови величі Німеччини. Більшість істориків тоді розглядало нацизм, породжений Першою світовою війною, як радикальне вираження національних німецьких традицій.

У політичній риториці періоду Веймарської республіки та початку націонал-соціалістичного режиму посилення на враження Першої світової війни було невід'ємним елементом промов. Нова політика ставала проєкцією сили воєнних вражень. Досвід війни посідає центральне місце в антидемократичній думці Веймарської республіки, що стала джерелом

нового націоналізму. У перше повоєнне десятиліття література про війну не відігравала на німецькому книжковому ринку важливої ролі. Ситуація кардинально змінилася після 1928 року, коли ринок раптово заповнили книжки про війну. Попит та пропозиція книг про війну залишалися високими до кінця існування Третього рейху. Масово література про війну почала публікуватися як відповідь Е. Ремаркові — авторові роману «На Західному фронті без змін». У націоналістичних книжках про війну вона постає як пробний камінь для мужності та героїзму, у пацифістських — як руїна гуманності. 1931 р. цензура заборонила фільм, знятий за книгою Е. Ремарка. Дух фронтовиків світової війни опирався духові Веймарської республіки. Перша фаза воєнних переживань — натхнення війною, що мало охопити весь народ у перші серпневі дні 1914 року. Сутнісною основою переживання війни, як правило, називали військове товариство, спільноту, що стала праобразом народної спільноти, яка перевищує всі класові розподіли й спирається лише на надійність товариша. Німеччиною мають управляти її фронтовики. Захопила владу група людей, що переслідувала власні інтереси й не зважала на спільне благо, таким чином поширюючи хаос. Обурення націоналізму викликав тип людини, що насмілилася насміхатися над фронтовиками. Глорифікація війни здійснювалась також у творчості Е. Юнгера⁸⁷.

Після того, як стало неможливо боротися за допомогою зброї із зовнішніми ворогами, було знайдено внутрішнього ворога. У духовній мобілізації нації криється перехід до тотальної держави, в якій не може бути жодної аполітичної царини. Пропаганда досвіду війни дала поштовх ідеї оборони та сильної обороноздатної держави. Політична організація має брати за зразок військову організацію. Не переживання було суттєвим, а постановка політичних цілей, виходячи з цього почуття. Ідея війни, що розглядалася як реалізація долі та вищого призначення, якому неможливо опиратися, була в Німеччині, незважаючи на І. Канта, значно популярнішою, ніж ідея вічного миру, яку часто відкидали як чергові гуманістичні сентименти. Мир і порядок у державі для народу значно важливіші за національну славу та велич. Ставлення до Світової війни стало функцією політики⁸⁸.

Поза увагою німецьких істориків не залишається проблематика місця Першої світової війни у колективній пам'яті сучасних європейських народів. Досить символічною, зокрема, стала подія 28 червня 2014 р., коли боснійські серби відкрили пам'ятник Гаврилу Принципу, який 28 червня 1914 р. убив австро-угорського кронпринца Франца Фердинанда⁸⁹. Не випадково своєрідну політику пам'яті щодо Першої світової війни проводить Європейська комісія, яка офіційно відмовилася вшановувати пам'ять про початок Першої світової війни⁹⁰. Європейська

ідентичність формується на основі нової ролі історика, який прагне пояснити трагічні події, але не є суддею, який презентує суспільству остаточний вирок щодо минулого та пам'яті про нього. Зрештою в процесі формування ідентичності важливо пам'ятати, ким ви себе вважаєте, тим ви й є, принаймні потенційно.

Домінантною тенденцією процесу глобалізації стає трансформація європейсько-центричної системи координат. Звичайно, Європа залишається модним орієнтиром культурних і матеріальних досягнень, але вона поступово втрачає лідерство як центр виробництва (не лише матеріального або наукового, а й творення смислів), унаслідок чого цінності різних локальних цивілізацій все більше вступають у протиріччя з традиційними християнськими цінностями. Європа також перебуває у складній ситуації пошуків спільної ідентичності⁹¹. Важливо у 2018 р. відзначити століття закінчення Першої світової війни, завершивши більшість історіографічних «війн» та конфліктів тлумачень основних етапів її історії.

---

¹ *Canis K.* Von Bismarck zur Weltpolitik. Deutsche Außenpolitik 1890–1902. — Berlin, 1997. — S. 14; *Grossbongardt A., Klusmann U., Mohr J.* (Hrsg.). Der Erste Weltkrieg. Die Geschichte einer Katastrophe. — München, 2014. — 304 s.; *Klusmann U., Mohr J.* (Hrsg.). Kaiser Reich. Deutschland unter Preußischer Herrschaft. Vom Bismarck bis Wilhelm II. — Berlin, 2014. — 282 s.; *Geiss I.* (Hg.). Julikrise und Kriegsausbruch 1914. Eine Dokumentensammlung. 2Bde, — Hannover, 1963/64.

² *Koenen G.* Der Russland-Komplex. Die Deutschen und der Osten. 1900–1945. — München, 2005. — S. 18.

³ *Fromkin D.* Europas letzter Sommer. Die scheinbar friedlichen Wochen vor dem Ersten Weltkrieg. — München, 2005. — S. 113; *Jansen A.* Der Weg in den Ersten Weltkrieg. Das deutsche Militär in der Julikrise 1914. — Marburg, 2005; *Janßen K.-H.* Der Kanzler und der General. Die Führungskrise um Bethmann Hollweg und Falkenhayn (1914–1916). — Göttingen, 1967.

⁴ Der Weg in die Urkatastrophe. Der Zerfall des alten Europas 1900–1914. — Berlin, 2010. — S. 85.

⁵ Das Deutsche Reich und die Vorgeschichte des Ersten Weltkriegs. — München, 1985. — S. 44.

⁶ Bismarcks Außenpolitik 1870–1890. Aufstieg und Gefährdung. — Paderborn, 2004. — S. 69.

⁷ Das Deutsche Reich und der Ersten Weltkrieg. — München, 2002. — S. 37.

⁸ Der Weg in den Abgrund. Deutsche Außenpolitik 1902–1914. — Paderborn, 2011. — S. 34.

⁹ Der Dreibund. Europäische Großmacht und Allianzpolitik vor dem Ersten Weltkrieg. — Wien, 2000. — S. 82.

¹⁰ *Fischer F.* Griff nach der Weltmacht. Die Kriegszielpolitik des kaiserlichen Deutschland 1914–1918. — Düsseldorf, 1961. — S. 41.

¹¹ *Michelka W.* (Hrsg.). Der Erste Weltkrieg. — München, 1994. — S. 291.

¹² Die Große Politik der Europäischen Kabinette (1871–1914). — 40 Bände. — Berlin, 1922–1927. — S. 12.

¹³ *Oncken H.* Das Deutsche Reich und die Vorgeschichte des Weltkrieges. — 2 Teile. — Berlin, 1933. — S. 88.

¹⁴ *Brandenburg E.* Von Bismarck zum Weltkriege. — Berlin, 1924. — S. 144.

¹⁵ *Ritter G.* Machtstaat und Utopie. — Berlin, 1940. — S. 122.

¹⁶ *Meinecke F.* Die deutsche Katastrophe. Betrachtungen und Erinnerungen. — Wiesbaden, 1946. — S. 119.

¹⁷ *Ritter G.* Staatskunst und Kriegshandwerk. Das Problem des Militarismus in Deutschland. — München, 1968. — S. 111.

¹⁸ *Kocka J.* Klassengesellschaft im Krieg. Deutsche Sozialgeschichte 1914–1918. — Göttingen, 1973. — S. 92.

¹⁹ *Gerd K.* Der Erste Weltkrieg. Die 101 wichtigsten Fragen. — München, 2014. — S. 113.

²⁰ *Hildermeier M.* Geschichte Russlands. Vom Mittelalter bis zur Oktoberrevolution. — München, 2013. — S. 31.

²¹ *Hardach G.* Der Erste Weltkrieg 1914–1918. — München, 1973. — S. 129.

²² Der Erste Weltkrieg 1914–1918. — Wien, 2010. — S. 191.

²³ *Höbelt L.* Stehen oder Fallen? Österreichische Politik im Ersten Weltkrieg. — Wien, 2015; *Leidinger H., Moritz V., Moser K., Dornik W.* Habsburgs schmutziger Krieg. Ermittlungen zur österreichisch-ungarischen Kriegsführung 1914–1918. — St. Pölten, 2014; *Howard M.* Kurze Geschichte des Ersten Weltkrieges. — München, 2004.

²⁴ *Hirschfeld G.* Enzyklopädie Erster Weltkrieg. — München, 2013.

²⁵ *Münkler H.* Der große Krieg. Die Welt 1914–1918. — Berlin, 2013. — S. 325.

²⁶ *Kruse W.* Der Erste Weltkrieg. — Darmstadt, 2009; *Lutz R.* Imperiale Gewalt und mobilisierte Nation. Europa 1914–1945. 5. Auflage, München, 2011; *Koch B.* Den Gegner schützen? Zu einer aktuellen Kontroverse in der Ethik des bewaffneten Konflikts. — Baden-Baden, 2014. — 293 s; *Jörn L.* Die Büchse der Pandora. Geschichte des Ersten Weltkrieges. — München: C.H. Beck Verlag, 2014. — 1088 s.

²⁷ *Berghahn V.* Der Erste Weltkrieg. — München, 2003. — S. 218.

²⁸ *Kumereich G.* Der Erste Weltkrieg. Die 101 wichtigsten Fragen. — München, 2014. — S. 33.

²⁹ *Münch M.* Verdun. Mythos und Alltag einer Schlacht. — München, 2006. — S. 181.

³⁰ *Haffner S., Venohr W.* Das Wunder an der Marne. Rekonstruktion der Entscheidungsschlacht des Ersten Weltkrieges. — Bergisch-Gladbach, 1982. — S. 49.

³¹ *Werth G.* Verdun. Die Schlacht und der Mythos. — Düsseldorf, 1982; *Krumreich G.* Der Grosse Krieg. Deutschland und Frankreich im Ersten Weltkrieg 1914–1918. — Essen, 2010.

³² *Hirschfeld G., Krumreich G., Renz I.* (Hrsg.). Die Deutschen an der Somme. Krieg. Besatzung. Verbrannte Erde. — Essen, 2006. — S. 312.

³³ *Linke H.* Das zarische Russland und der Erste Weltkrieg. Diplomatie und Kriegsziele 1914–1917. — München, 1982. — S. 83.

³⁴ *Mayerhofer L.* Zwischen Freund und Feind — Deutsche Besatzung in Rumänien 1916–1918. — München, 2010. — S. 381.

³⁵ *Wolf K.* Gallipoli 1915. Das deutsch-türkische Militärbündnis im Ersten Weltkrieg. — Sulzach, 2008; *Angelow J.* (Hrsg.). Der Erste Weltkrieg auf dem Balkan. — Berlin, 2011.

³⁶ *Bachinger B., Dornik W.* Der Erste Weltkrieg im Osten. Erfahrung — Wahrnehmung — Kontext. — Innsbruck, 2013. — S. 88; *Jerabek R.* Die Brussiliwiffensive 1916. Ein Wendepunkt in der Koalitionskriegsführung der Mittelmächte. 2 Bde. — Wien, 1982.

³⁷ *Gusse F.* Die Kaukasusfront im Weltkrieg bis zum Frieden von Brest. — Leipzig, 1940. — S. 11.

- ³⁸ Hillmann J., Nägler F. (Hg.). Skaderraktschlacht. Vorgeschichte — Ereignis — Verarbeitung. — München, 2009. — S. 68.
- ³⁹ Hubatsch W. Die Ära Tirpitz. Studien zur deutschen Marinepolitik 1890–1918. — Göttingen, 1955. — S. 65.
- ⁴⁰ Bodo H. Die deutschen U-Boote 1906–1966. — Erlangen, 2009. — S. 88.
- ⁴¹ Gerhard P. Groß (Hrsg.). Die vergessene Front — der Osten 1914/1915. Ereignis, Wirkung, Nachwirkung. — Paderborn, 2006. — S. 71.
- ⁴² Hürter J., Rusconi E. (Hg.). Der Kriegseintritt Italiens im Mai 1915. — München, 2007. — S. 32.
- ⁴³ Hentzschel R. Festungskrieg im Hochgebirge. Der Kampf um die österreichischen und italienischen Hochgebirgsforts im Ersten Weltkrieg. — Bozen, 2008. — S. 218.
- ⁴⁴ Kluge U. Die deutsche Revolution 1918/1919. Staat, Politik und Gesellschaft zwischen Weltkrieg und Kapp-Putsch. — Frankfurt am Main, 1985.
- ⁴⁵ Chickering R. Freiburg im Ersten Weltkrieg. Totaler Krieg und städtischer Alltag 1914–1918. — Paderborn, 2009.
- ⁴⁶ Ziemann B. Front und Heimat. Ländliche Kriegserfahrungen im südlichen Bayern 1914–1923. — Essen, 1997.
- ⁴⁷ Beaupre N. Das Trauma des großen Krieges 1918 bis 1933. — Darmstadt, 2009.
- ⁴⁸ Feldman G. Armee, Industrie und Arbeiterschaft in Deutschland 1914 bis 1918. — Berlin, 1985.
- ⁴⁹ Bruendel S. Volksgemeinschaft oder Volksstaat. Die «Ideen 1914» und die Neuordnung Deutschlands im Ersten Weltkrieg. — Berlin, 2003.
- ⁵⁰ Flasch K. Die geistige Mobilmachung. Die deutschen Intellektuellen und der Erste Weltkrieg. — Berlin, 2000; Wolfgang J. Mommsen (Hrsg.). Kultur und Krieg. Die Rolle der Intellektuellen, Künstler und Schriftsteller im Ersten Weltkrieg. — München, 1996.
- ⁵¹ Kruse W. Krieg und nationale Integration. Eine Neuinterpretation des sozialdemokratischen Burgfriedenschlusses 1914/1915. — Essen, 1993.
- ⁵² Raithel T. Das «Wunder» der inneren Einheit. Studien zur deutschen und französischen Öffentlichkeit bei Beginn des Ersten Weltkrieges. — Bonn, 1996.
- ⁵³ Ute D. Arbeiterfrauen in der Kriegsgesellschaft. Beruf, Familie und Politik im Ersten Weltkrieg. — Göttingen, 1989.
- ⁵⁴ Hermes M. Krankheit. Krieg. Psychiatrische Deutungen des Ersten Weltkrieges. — Essen, 2012.
- ⁵⁵ Jahr C. Gewöhnliche Soldaten. Desertion und Deserteure im deutschen und britischen Heer 1914–1918. — Göttingen, 1998.
- ⁵⁶ Bernd U., Ziemann B. (Hrsg.). Frontalltag im Ersten Weltkrieg. Ein historisches Lesebuch. — Essen, 2008.
- ⁵⁷ Brandt S. Vom Kriegsschauplatz zum Gedächtnisraum. Die Westfront 1914–1940. — Baden-Baden, 2000.
- ⁵⁸ Schumann F. (Hrsg.). «Was tun wir hier?» Soldatenpost und Heimatbriefe aus zwei Weltkriegen. — Berlin, 2013.
- ⁵⁹ Bremm K.-J. Propaganda im Ersten Weltkrieg. — Darmstadt, 2013.
- ⁶⁰ Jürgen von Ungarn-Sternberg. Der Aufruf «An die Kulturwelt». Das Manifest der 93 und die Anfänge der Kriegspropaganda im Ersten Weltkrieg. — Stuttgart, 1996.
- ⁶¹ Böhme K. (Hg.). Aufrufe und Reden deutscher Professoren im Ersten Weltkrieg. — Stuttgart, 1975.
- ⁶² Holzer A. Das Lächeln der Henker. Der unbekannte Krieg gegen die Zivilbevölkerung 1914–1918. — Darmstadt, 2008.
- ⁶³ Schmidt A. Belehrung, Propaganda, Vertrauensarbeit. Zum Wandel amtlicher Kommunikationspolitik in Deutschland (1914–1918). — Essen, 2006.

⁶⁴ *Morelli A.* Die Prinzipien der Kriegspropaganda. — Lüneburg, 2005.

⁶⁵ Из свидетельств Пауля фон Гинденбурга в комитете по расследованию причин поражения Германии. 18 ноября 1919 г. // История Германии XX века в новом измерении: источники, статистика, художественные документы / Сост. И. Бюлов. — М., 2008. — С. 126.

⁶⁶ Из статьи Карла Тухольского «Охраняемый театр военных действий», опубликованный в еженедельнике «Die Weltbühne» к семнадцатой годовщине начала Первой мировой войны. 4 августа 1931 г. // История Германии XX века в новом измерении: источники, статистика, художественные документы / Сост. И. Бюлов. — М., 2008. — С. 80.

⁶⁷ *Kreutzer C.* Dschihad für den deutschen Kaiser. Max von Oppenheim und die Neuordnung des Orients (1914–1918). — Graz. — 2012.

⁶⁸ *Pesek M.* Das Erste eines Kolonialreiches. Ostafrika im Ersten Weltkrieg. — Frankfurt am Main, 2010; *Sebald P.* Die deutsche Kolonie Togo 1884–1914. Auswirkungen einer Fremdherrschaft. — Berlin, 2013.

⁶⁹ *Oppelland T.* Reichstag und Außenpolitik im Ersten Weltkrieg. Die deutschen Parteien und die Politik der USA 1914–1918. — Düsseldorf, 1995; *Bönker D.* Militarism at Global Age. Naval Ambitions in Germany and the United States before World War I. — Ithaca, 2012.

⁷⁰ *Bachinger D., Dornik W.* (Hrsg.). Der Erste Weltkrieg im Osten: Erfahrung — Wahrnehmung — Kontext. — Innsbruck, 2013.

⁷¹ *Falkenhayn E. von.* Die Oberste Heeresleitung 1914–1916 in ihren wichtigsten Entschlüssen. — Berlin, 1920. *Afflerbach H.* Falkenhayn. Politisches Denken und Handeln im Kaiserreich. — München, 1994.

⁷² *Pyta W.* Hindenburg. Herrschaft zwischen Hohenzollern und Hitler. — München, 2007; *Hoegen J. von.* Der Held von Tanneberg. Genese und Funktion des Hindenburg-Mythos. — Weimar, 2007.

⁷³ *Clemenceau G.* Größe und Tragik eines Sieges. — Stuttgart, 1930.

⁷⁴ *Foch F.* Meine Kriegerinnerungen 1914–1918. — Leipzig, 1931.

⁷⁵ *Ludendorf E.* Der totale Krieg. — München, 1935; *Ludendorf E.* Meine Kriegserinnerungen 1914–1918. — Berlin, 1919; *Venohr W.* Ludendorf. Legende und Wirklichkeit. — Berlin, 1993; *Moltke H. von.* Erinnerungen — Briefe — Dokumente 1877–1916. — Stuttgart, 1922; *Tirpitz A.* Erinnerungen. — Leipzig, 1919; *Groener W.* Lebenserinnerungen. Jugend. Generalstab. Weltkrieg. — Göttingen, 1957.

⁷⁶ *Bethmann Hollweg Theobald von.* Betrachtungen zum Weltkrieg. 2 Bde. — Berlin, 1919–1921; *Fesser G.* Reichskanzler Bernhard Fürst von Bülow. Eine Biographie. — Berlin, 1991; *Max von Baden.* Erinnerungen und Dokumente. — Berlin, 1927; *Volkov S.* Walther Rathenau. Ein jüdisches Leben in Deutschland. — München, 2012; *Clay C.* König, Kaiser, Zar. Drei königliche Cousins, die die Welt in den Krieg trieben. — München, 2006; *Clark Ch.* Wilhelm II. Die Herrschaft des letzten deutschen Kaisers. — München, 2000. *Herre F.* Kaiser Wilhelm II. Monarch zwischen den Zeiten. — Köln, 1993.

⁷⁷ *Wette W.* (Hg). Der Krieg des kleinen Mannes. Eine Militärgeschichte von unten. — München, 1992.

⁷⁸ *Castan J.* Der Rote Baron. Die ganze Geschichte den Manfred von Richthofen. — Stuttgart, 2007.

⁷⁹ *Fenske H.* Der Anfang vom Ende des alten Europa. Die alliierte Verweigerung von Friedensgesprächen 1914–1918. — München, 2013; *Baumgart W.* Deutsche Ostpolitik 1918. Von Brest-Litowsk bis zum Ende Ersten Weltkrieges. — Wien, 1966; *Luttwak E.* Strategie. Die Logik von Krieg und Frieden. — Lüneburg, 2003; *Neitzel S.* Weltmacht oder Untergang. Die Weltreichslehre im Zeitalter des Imperialismus. — Paderborn, 2000.

⁸⁰ Jörg F. 14/18. Der Weg nach Versailles. — Berlin, 2014; Duppler J., Groß G.P. (Hrsg.). Kriegsende 1918. Ereignis, Wirkung, Nachwirkung. — München, 1999; Münkler H. Der Große Krieg. Die Welt 1914–1918. — Berlin: Rowohlt Verlag, 2013; Dülffer J., Krumeich G. (Hrsg.). Der verlorene Frieden. Politik und Kriegskultur nach 1918. — Essen, 2002.

⁸¹ Krumeich G. (Hrsg.). Versailles 1919. Ziele — Wirkung — Wahrnehmung. — Essen, 2001.

⁸² Bühl W. (Hrsg.). Österreich-Ungarn und die Friedensschlüsse von Brest-Litowsk. 5Bde. — Wien, 1970.

⁸³ Rauchensteiner M. Der Erste Weltkrieg und das Ende der Habsburgermonarchie 1914–1918. — Wien, 2013.

⁸⁴ Duppler J. Kriegsende 1918. Ereignis, Wirkung, Nachwirkung. — München, 1999.

⁸⁵ Geis A., Müller H. (Hg.). Schattenseiten des Demokratischen Friedens. Zur Kritik einer Theorien liberaler Außen-und-Sicherheitspolitik. — Frankfurt am Main, 2007; Mommsen W. Die Urkatastrophe Deutschlands. Der Erste Weltkrieg 1914–1918. — Stuttgart, 2002.

⁸⁶ Nolte E. Der europäische Bürgerkrieg 1917–1945. — Nationalsozialismus und Bolschewismus. — Frankfurt am Main, 1987; Weinrich A. Der Weltkrieg als Erzieher. Jugend zwischen Weimarer Republik und Nationalsozialismus. — Essen, 2013.

⁸⁷ Barth B. Dolchstoßlegenden und politische Desintegration. Das Trauma der deutschen Niederlage im Ersten Weltkrieg. — Düsseldorf, 2003; Der Erste Weltkrieg und das deutsche Geschichtsbild. Beiträge zur Bewältigung historischen Tabus. — Düsseldorf, 1977; Segesser D. Der Erste Weltkrieg in globaler Perspektive. — Wiesbaden, 2010; Rother R. (Hrsg.). Der Weltkrieg 1914–1918. Ereignis und Erinnerung. — Berlin, 2004; Loth W. Europas Einigung. Eine unvollendete Geschichte. — Frankfurt am Main, 2014.

⁸⁸ Conrad S. Globalisierung und Nation im Deutschen Kaiserreich. — München, 2006; Ulrich B., Ziemann B. (Hrsg.). Krieg im Frieden. Die umkämpfte Erinnerung an den Ersten Weltkrieg. Frankfurt am Main, 1997.

⁸⁹ Grossbongardt A., Klusmann U., Mohr J. (Hrsg.). Der Erste Weltkrieg. Die Geschichte einer Katastrophe. — München, 2014.

⁹⁰ Еврокомиссия не будет отмечать 100-летие первой мировой из политкорректности. [Электронный ресурс]. — Режим доступа: <http://www.warandpeace.ru/ru/news/view/86633/>

⁹¹ König H. (Hrsg.). Europas Gedächtnis. Das neue Europa zwischen nationalen Erinnerungen und gemeinsamer Identität. — Bielefeld, 2008.

REFERENCES

1. Angelow, J. (Hrsg.). (2011). *Der Erste Weltkrieg auf dem Balkan*. Berlin [in Deutsch].
2. Bachinger, B., & Dornik, W. (2013). *Der Erste Weltkrieg im Osten. Erfahrung - Wahrnehmung - Kontext*. Innsbruck [in Deutsch].
3. Barth, B. (2003). *Dolchstoßlegenden und politische Desintegration. Das Trauma der deutschen Niederlage im Ersten Weltkrieg*. Düsseldorf [in Deutsch].
4. Baumgart, W. (1966). *Deutsche Ostpolitik 1918. Von Brest-Litowsk bis zum Ende Ersten Weltkrieges*. Wien [in Deutsch].
5. Beaupre, N. (2009). *Das Trauma des großen Krieges 1918 bis 1933*. Darmstadt [in Deutsch].
6. Berghahn, V. (2003). *Der Erste Weltkrieg*. München [in Deutsch].
7. Bethmann Hollweg Theobald von. (1919–1921). *Betrachtungen zum Weltkrieg*. (2 Bde.). Berlin [in Deutsch].

8. Bernd, U., & Ziemann, B. (Hrsg.). (2008). *Frontalltag im Ersten Weltkrieg. Ein historisches Lesebuch*. Essen [in Deutsch].
9. Böhme, K. (Hg.). (1975). *Aufrufe und Reden deutscher Professoren im Ersten Weltkrieg*. Stuttgart [in Deutsch].
10. Bönker, D. (2012). *Militarism at Global Age. Naval Ambitions in Germany and the United States before World War I*. Ithaca [in English].
11. Brandt, S. (2000). *Vom Kriegsschauplatz zum Gedächtnisraum. Die Westfront 1914–1940*. Baden-Baden [in Deutsch].
12. Bremm, K.-J. (2013). *Propaganda im Ersten Weltkrieg*. Darmstadt [in Deutsch].
13. Bruendel, S. (2003). *Volksgemeinschaft oder Volksstaat. Die Ideen 1914 und die Neuordnung Deutschlands im Ersten Weltkrieg*. Berlin [in Deutsch].
14. Bühl, W. (Hrsg.). (1970). *Österreich-Ungarn und die Friedensschlüsse von Brest-Litowsk*. (5Bde). Wien [in Deutsch].
15. Canis, K. (1997). *Von Bismarck zur Weltpolitik. Deutsche Außenpolitik 1890–1902*. Berlin [in Deutsch].
16. Castan, J. (2007). *Der Rote Baron. Die ganze Geschichte den Manfred von Richthofen*. Stuttgart [in Deutsch].
17. Chickering, R. (2009). *Freiburg im Ersten Weltkrieg. Totaler Krieg und städtischer Alltag 1914–1918*. Paderborn [in Deutsch].
18. Clark, Ch. (2000). *Wilhelm II. Die Herrschaft des letzten deutschen Kaisers*. München [in Deutsch].
19. Clay, C. (2006). *König, Kaiser, Zar. Drei königliche Cousins, die die Welt in den Krieg trieben*. München [in Deutsch].
20. Clemenceau, G. (1930). *Größe und Tragik eines Sieges*. Stuttgart [in Deutsch].
21. Conrad, S. (2006). *Globalisierung und Nation im Deutschen Kaiserreich*. München [in Deutsch].
22. *Das Deutsche Reich und der Ersten Weltkrieg*. (2002). München [in Deutsch].
23. *Das Deutsche Reich und die Vorgeschichte des Ersten Weltkriegs*. (1985). München [in Deutsch].
24. *Der Dreibund. Europäische Großmacht und Allianzpolitik vor dem Ersten Weltkrieg*. (2000). Wien [in Deutsch].
25. *Der Erste Weltkrieg 1914–1918*. (2010). Wien [in Deutsch].
26. *Der Erste Weltkrieg und das deutsche Geschichtsbild. Beiträge zur Bewältigung historischen Tabus*. (1977). Düsseldorf [in Deutsch].
27. *Der Weg in den Abgrund. Deutsche Außenpolitik 1902–1914*. (2011). Paderborn [in Deutsch].
28. *Der Weg in die Urkatastrophe. Der Zerfall des alten Europas 1900–1914*. (2010). Berlin [in Deutsch].
29. *Die Große Politik der Europäischen Kabinette (1871–1914)*. (40 Bände). (1922–1927). Berlin [in Deutsch].
30. Dülffer, J., & Krumeich, G. (Hrsg.). (2002). *Der verlorene Frieden. Politik und Kriegskultur nach 1918*. Essen [in Deutsch].
31. Duppler, J., & Groß, G.P. (Hrsg.). (1999). *Kriegsende 1918. Ereignis, Wirkung, Nachwirkung*. München [in Deutsch].
32. Evrokommisija ne budet otmechat' 100-letie pervoj mirovoj iz politkorrektnosti. Retrieved from <http://www.warandpeace.ru/ru/news/view/86633/>
33. Falkenhayn, E. von. (1920). *Die Oberste Heeresleitung 1914–1916 in ihren wichtigsten Entschliefungen*. Berlin [in Deutsch].
34. Feldman, G. (1985). *Armee, Industrie und Arbeiterschaft in Deutschland 1914 bis 1918*. Berlin [in Deutsch].

35. Fenske, H. (2013). *Der Anfang vom Ende des alten Europa. Die alliierte Verweigerung von Friedensgesprächen 1914–1918*. München [in Deutsch].
36. Fesser, G. (1991). *Reichskanzler Bernhard Fürst von Bülow. Eine Biographie*. Berlin. [in Deutsch].
37. Flasch, K. (2000). *Die geistige Mobilmachung. Die deutschen Intellektuellen und der Erste Weltkrieg*. Berlin [in Deutsch].
38. Fischer, F. (1961). *Griff nach der Weltmacht. Die Kriegszielpolitik des kaiserlichen Deutschland 1914–1918*. Düsseldorf [in Deutsch].
39. Foch, F. (1931). *Meine Kriegerinnerungen 1914–1918*. Leipzig [in Deutsch].
40. Fromkin, D. (2005). *Europas letzter Sommer. Die scheinbar friedlichen Wochen vor dem Ersten Weltkrieg*. München [in Deutsch].
41. Geiss, I. (Hg.). (1963–64). *Julikrise und Kriegsausbruch 1914. Eine Dokumentensammlung*. 2Bde. Hannover [in Deutsch].
42. Geis, A., & Müller, H. (Hg.). (2007). *Schattenseiten des Demokratischen Friedens. Zur Kritik einer Theorien liberaler Außen-und-Sicherheitspolitik*. Frankfurt am Main [in Deutsch].
43. Gerhard, P. Groß (Hrsg.). (2006). *Die vergessene Front - der Osten 1914–1915. Ereignis, Wirkung, Nachwirkung*. Paderborn [in Deutsch].
44. Groener, W. (1957). *Lebenserinnerungen. Jugend. Generalstab. Weltkrieg*. Göttingen [in Deutsch].
45. Grossbongardt, A., Klussmann, U., & Mohr, J. (Hrsg.). (2014). *Der Erste Weltkrieg. Die Geschichte einer Katastrophe*. München [in Deutsch].
46. Gusse, F. (1940). *Die Kaukasusfront im Weltkrieg bis zum Frieden von Brest*. Leipzig [in Deutsch].
47. Haffner, S., & Venohr, W. (1982). *Das Wunder an der Marne. Rekonstruktion der Entscheidungsschlacht des Ersten Weltkriegs*. Bergisch-Gladbach [in Deutsch].
48. Hardach, G. (1973). *Der Erste Weltkrieg 1914–1918*. München [in Deutsch].
49. Hentzschel, R. (2008). *Festungskrieg im Hochgebirge. Der Kampf um die österreichischen und italienischen Hochgebirgsforts im Ersten Weltkrieg*. Bozen [in Deutsch].
50. Hermes, M. (2012). *Krankheit Krieg. Psychiatrische Deutungen des Ersten Weltkrieges*. Essen [in Deutsch].
51. Herre, F. (1993). *Kaiser Wilhelm II. Monarch zwischen den Zeiten*. Köln [in Deutsch].
52. Herzog, B. (2009). *Die deutschen U-Boote 1906–1966*. Erlangen [in Deutsch].
53. Hildermeier, M. (2013). *Geschichte Russlands. Vom Mittelalter bis zur Oktoberrevolution*. München [in Deutsch].
54. Hillmann, J., & Nägler, F. (Hg.). (2009). *Skaderraxschlacht. Vorgeschichte–Ereignis–Verarbeitung*. München [in Deutsch].
55. Hirschfeld, G. (2013). *Enzyklopädie Erster Weltkrieg*. München [in Deutsch].
56. Hirschfeld, G., Krumeich, G., & Renz, I. (Hrsg.). (2006). *Die Deutschen an der Somme. Krieg. Besatzung. Verbrannte Erde*. Essen [in Deutsch].
57. Höbelt, L. (2015). *Stehen oder Fallen? Österreichische Politik im Ersten Weltkrieg*. Wien [in Deutsch].
58. Hoegen, J. von. (2007). *Der Held von Tanneberg. Genese und Funktion des Hindenburg-Mythos*. Weimar [in Deutsch].
59. Holger, A. (1994). *Falkenhayn. Politisches Denken und Handeln im Kaiserreich*. München [in Deutsch].
60. Holzer, A. (2008). *Das Lächeln der Henker. Der unbekannteste Krieg gegen die Zivilbevölkerung 1914–1918*. Darmstadt [in Deutsch].
61. Howard, M. (2004). *Kurze Geschichte des Ersten Weltkriegs*. München [in Deutsch].

62. Hubatsch, W. (1955). *Die Ära Tirpitz. Studien zur deutschen Marinepolitik 1890–1918*. Göttingen [in Deutsch].
63. Hürter, J., & Rusconi, E. (Hg.). (2007). *Der Kriegseintritt Italiens im Mai 1915*. München [in Deutsch].
64. Iz stat'i Karla Tuhol'skogo Ohranjaemyj teatr voennyh dejstvij, opublikovannyj v ezhenedel'nike Die Weltbühne k semnadcatoj godovshhine nachala Pervoj mirovoj vojny. 4 avgusta 1931 g. *Istorija Germanii XX veka v novom izmerenii: istochniki, statistika, hudozhestvennye dokumenty*. (2008). Moskva [in Russian].
65. Iz svidetel'stv Paulja fon Gindenbura v komitete po rassledovaniju prichin porazhenija Germanii. 18 nojabrja 1919 g. *Istorija Germanii XX veka v novom izmerenii: istochniki, statistika, hudozhestvennye dokumenty*. (2008). Moskva [in Russian].
66. Jahr, C. (1998). *Gewöhnliche Soldaten. Desertion und Deserteure im deutschen und britischen Heer 1914–1918*. Göttingen [in Deutsch].
67. Jansen, A. (2005). *Der Weg in den Ersten Weltkrieg. Das deutsche Militär in der Julikrise 1914*. Marburg [in Deutsch].
68. Janßen, K.-H. (1967). *Der Kanzler und der General. Die Führungskrise um Bethmann Hollweg und Falkenhayn (1914–1916)*. Göttingen. [in Deutsch].
69. Jerabek, R. (1982). *Die Brussiliwiffensive 1916. Ein Wendepunkt in der Koalitionskriegführung der Mittelmächte*. (2 Bde). Wien [in Deutsch].
70. Jörg, F. (2014). *14–18. Der Weg nach Versailles*. Berlin [in Deutsch].
71. Jörn, L. (2014). *Die Büchse der Pandora. Geschichte des Ersten Weltkriegs*. München [in Deutsch].
72. Kluge, U. (1985). *Die deutsche Revolution 1918–1919. Staat, Politik und Gesellschaft zwischen Weltkrieg und Kapp-Putsch*. Frankfurt am Main [in Deutsch].
73. Klussmann, U., & Mohr, J. (Hrsg.). (2014). *Kaiser Reich. Deutschland unter Preußischer Herrschaft. Vom Bismarck bis Wilhelm II*. Berlin [in Deutsch].
74. Koch, B. (2014). *Den Gegner schützen? Zu einer aktuellen Kontroverse in der Ethik des bewaffneten Konflikts*. Baden-Baden [in Deutsch].
75. Kocka, J. (1973). *Klassengesellschaft im Krieg. Deutsche Sozialgeschichte 1914–1918*. Göttingen [in Deutsch].
76. Koenen, G. (2005). *Der Russland-Komplex. Die Deutschen und der Osten. 1900–1945*. München [in Deutsch].
77. König, H. (Hrsg.). (2008). *Europas Gedächtnis. Das neue Europa zwischen nationalen Erinnerungen und gemeinsamer Identität*. Bielefeld [in Deutsch].
78. Kreutzer, Ch. (2012). *Dschihad für den deutschen Kaiser. Max von Oppenheim und die Neuordnung des Orients (1914–1918)*. Graz [in Deutsch].
79. Krumeich, G. (2014). *Der Erste Weltkrieg. Die 101 wichtigsten Fragen*. München [in Deutsch].
80. Kruse, W. (2011). *Der Erste Weltkrieg*. Darmstadt, 2009 [in Deutsch].
81. Kruse, W. (1993). *Krieg und nationale Integration. Eine Neuinterpretation des sozialdemokratischen Burgfriedenschlusses 1914/1915*. Essen [in Deutsch].
82. Kumereich, G. (2014). *Der Erste Weltkrieg. Die 101 wichtigsten Fragen*. München [in Deutsch].
83. Krumeich, G. (2010). *Der Grosse Krieg. Deutschland und Frankreich im Ersten Weltkrieg 1914–1918*. Essen [in Deutsch].
84. Krumeich, G. (Hrsg.). (2001). *Versailles 1919. Ziele — Wirkung — Wahrnehmung*. Essen [in Deutsch].
85. Leidinger, H., Moritz, V., Moser, K., & Dornik, W. (2014). *Habsburgs schmutziger Krieg. Ermittlungen zur österreichisch-ungarischen Kriegsführung 1914–1918*. St. Pölten [in Deutsch].

86. Linke, H. (1982). *Das zarische Russland und der Erste Weltkrieg. Diplomatie und Kriegsziele 1914–1917*. München [in Deutsch].
87. Loth, W. (2014). *Europas Einigung. Eine unvollendete Geschichte*. Frankfurt am Main [in Deutsch].
88. Ludendorf, E. (1935). *Der totale Krieg*. München [in Deutsch].
89. Ludendorf, E. (1919). *Meine Kriegserinnerungen 1914–1918*. Berlin [in Deutsch].
90. Luttwak, E. (2003). *Strategie. Die Logik von Krieg und Frieden*. Lüneburg [in Deutsch].
91. Lutz, R. (2011). *Imperiale Gewalt und mobilisierte Nation. Europa 1914–1945*. (5 Auflage). München [in Deutsch].
92. Mayerhofer, L. (2010). *Zwischen Freund und Feind — Deutsche Besatzung in Rumänien 1916–1918*. München [in Deutsch].
93. Max von Baden. (1927). *Erinnerungen und Dokumente*. Berlin [in Deutsch].
94. Meinecke, F. (1946). *Die deutsche Katastrophe. Betrachtungen und Erinnerungen, Wiesbaden* [in Deutsch].
95. Michelka, W. (Hrsg.). (1994). *Der Erste Weltkrieg*. München [in Deutsch].
96. Moltke, H. von. (1922). *Erinnerungen — Briefe — Dokumente 1877–1916*. Stuttgart [in Deutsch].
97. Mommsen, W. (2002). *Die Urkatastrophe Deutschlands. Der Erste Weltkrieg 1914–1918*. Stuttgart [in Deutsch].
98. Mommsen, W.J. (Hrsg.). (1996). *Kultur und Krieg. Die Rolle der Intellektuellen, Künstler und Schriftsteller im Ersten Weltkrieg*. München [in Deutsch].
99. Morelli, A. (2005). *Die Prinzipien der Kriegspropaganda*. Lüneburg [in Deutsch].
100. Münch, M. (2006). *Verdun. Mythos und Alltag einer Schlacht*. München [in Deutsch].
101. Münkler, H. (2013). *Der große Krieg. Die Welt 1914–1918*. Berlin [in Deutsch].
102. Neitzel, S. (2000). *Weltmacht oder Untergang. Die Weltreichslehre im Zeitalter des Imperialismus*. Paderborn [in Deutsch].
103. Nolte, E. (1987). *Der europäische Bürgerkrieg 1917–1945. Nationalsozialismus und Bolschewismus*. Frankfurt am Main [in Deutsch].
104. Oncken, H. (1933). *Das Deutsche Reich und die Vorgeschichte des Weltkrieges*. (2 Teile). Berlin [in Deutsch].
105. Oppelland, T. (1995). *Reichstag und Außenpolitik im Ersten Weltkrieg. Die deutschen Parteien und die Politik der USA 1914–1918*. Düsseldorf [in Deutsch].
106. Pesek, M. (2010). *Das Erste eines Kolonialreiches. Ostafrika im Ersten Weltkrieg*. Frankfurt am Main [in Deutsch].
107. Pyta, W. (2007). *Hindenburg. Herrschaft zwischen Hohenzollern und Hitler*. München [in Deutsch].
108. Raithel, T. (1996). *Das Wunder der inneren Einheit. Studien zur deutschen und französischen Öffentlichkeit bei Beginn des Ersten Weltkrieges*. Bonn [in Deutsch].
109. Rauchensteiner, M. (2013). *Der Erste Weltkrieg und das Ende der Habsburgermonarchie 1914–1918*. Wien [in Deutsch].
110. Ritter, G. (1940). *Machtstaat und Utopie*. Berlin [in Deutsch].
111. Ritter, G. (1968). *Staatskunst und Kriegshandwerk. Das Problem des Militarismus in Deutschland*. München [in Deutsch].
112. Rother, R. (Hrsg.). (2004). *Der Weltkrieg 1914–1918. Ereignis und Erinnerung*. Berlin [in Deutsch].
113. Schmidt, A. (2006). *Belehrung, Propaganda, Vertrauensarbeit. Zum Wandel amtlicher Kommunikationspolitik in Deutschland (1914–1918)*. Essen [in Deutsch].

114. Schumann, F. (Hrsg.). (2013). *Was tun wir hier? Soldatenpost und Heimatbriefe aus zwei Weltkriegen*. Berlin [in Deutsch].
115. Sebald, P. (2013). *Die deutsche Kolonie Togo 1884-1914. Auswirkungen einer Fremdherrschaft*. Berlin [in Deutsch].
116. Segesser, D.M. (2010). *Der Erste Weltkrieg in globaler Perspektive*. Wiesbaden [in Deutsch].
117. Tirpitz, A. (1919). *Erinnerungen*. Leipzig [in Deutsch].
118. Ulrich, B., & Ziemann, B. (Hrsg.). (1997). *Krieg im Frieden. Die umkämpfte Erinnerung an den Ersten Weltkrieg*. Frankfurt am Main [in Deutsch].
119. Ungarn-Sternberg, von J. (1996). *Der Aufruf «An die Kulturwelt». Das Manifest der 93 und die Anfänge der Kriegspropaganda im Ersten Weltkrieg*. Stuttgart [in Deutsch].
120. Ute, D. (1989). *Arbeiterfrauen in der Kriegsgesellschaft. Beruf, Familie und Politik im Ersten Weltkrieg*. Göttingen [in Deutsch].
121. Venohr, W. (1993). *Ludendorf. Legende und Wirklichkeit*. Berlin [in Deutsch].
122. Volkov, S. (2012). *Walther Rathenau. Ein jüdisches Leben in Deutschland*. München [in Deutsch].
123. Weinrich, A. (2013). *Der Weltkrieg als Erzieher. Jugend zwischen Weimarer Republik und Nationalsozialismus*. Essen [in Deutsch].
124. Werth, G. (1982). *Verdun. Die Schlacht und der Mythos*. Düsseldorf [in Deutsch].
125. Wette, W. (Hg). (1992). *Der Krieg des kleinen Mannes. Eine Militärgeschichte von unten*. München [in Deutsch].
126. Wolf, K. (2008). *Gallipoli 1915. Das deutsch-türkische Militärbündnis im Ersten Weltkrieg*. Sulzbach [in Deutsch].
127. Ziemann, B. (1997). *Front und Heimat. Ländliche Kriegserfahrungen im südlichen Bayern 1914–1923*. Essen [in Deutsch].